

Отчуждението от труда и постапокалиптичният капитализъм

Димитър Ганов

Институт по Философия и Социология при БАН

abutor1@gmail.com

Alienation of labor and post-apocalyptic capitalism

Dimitar Ganov

Institute of Philosophy and Sociology – Bulgarian Academy of Sciences

abutor1@gmail.com

Резюме: Статията интерпретира определението на А. Зупанчич „работникът не съществува“ като постапокалиптична визия за капиталистическите обществени отношения посредством теорията на Ищван Месарош за отчуждението от труда и параграфа за господаря и роба от „Феноменология на духа“.

Ключови думи: работна сила, отчуждение от труда, работник, итеративно бъдеще, постапокалиптичен капитализъм.

Abstract: The article interprets A. Zupančič's definition "The Worker doesn't exist" as a post-apocalyptic vision about capitalist social relations through István Mészáros's theory of alienation of labor and the paragraph about Master and Bondsman from "Phenomenology of The Spirit". The author constructs an imaginary discussion about Zupančič's definition between the Slovenian philosopher and I. Mészáros.

Keywords: labor force, alienation of labor, worker, iterative future, post-apocalyptic capitalism.

„Отчуждение няма“: определението на Зупанчич

Аленка Зупанчич – философ от Люблянската лаканианска школа (включваща С. Жижек, М. Долар, Фр. Руда и др.) – нарича основаните на отчуждение обществени отношения *non-relation*, а превърнатата в стока работна сила „конститутивна негативност“ на капиталистическата система – „точката, където една вещ веднага изпада в друга (потребителната стойност в източник на стойността). Трудът е продукт сред други продукти, а вече не е точно като другите продукти: където другите продукти имат потребителна стойност (и следователно субстанция на стойността), тази особена стока „прескача“ или „пропада“ към източник на стойността. Потребителната стойност на тази стока е да бъде източник на стойност за (другите) стоки. Тя няма субстанция в самата себе си. Това може да бъде изразено с формулата: „Работникът не съществува“. Това, което съществува – и трябва да съществува – е личност, чийто труд се купува и продава. Затова е от съществено значение съгласно Маркс, че работещият човек не продава себе си (своята личност), „превърщайки себе си от свободен човек в роб, от собственик на стока в стока. Той трябва непрекъснато

да третира своята работна сила като своя собственост, като собствена стока“ ... Ако ние действително бяхме просто стоки, капитализмът не би работил; ние се нуждаем от това, да бъдем свободни личности, продаващи нашата собственост, нашата стока. ... (работник, който съществува действително, би бил роб). Поради това пролетариатът е не просто една от социалните класи, а по-скоро назовава позицията на конкретна конститутивна негативност при капитализма, позицията на не-отношение, замъглена и експлоатирана от него“ (Zupančič 2017: 33-34).

Това, което не достига на Зупанчич, за да развие изключително интересната си теза диалектически, е експлицитна употреба от *par excellence* марксистка гледна точка на понятието „отчуждение“. Работникът не е просто свободен човек, който трябва перманентно да притежава и продава своята работна сила: той отчаяно се стреми да убеди себе си, че отчужденият труд, който той извършва, но не като свой труд, в действителност му принадлежи; че неговата работна сила непрекъснато се възстановява и след всяко поредно отчуждаване в изработени от него „стойности на други стоки“ той отново става свободен човек, който отново продава работната си сила, за да я отчужди временно за пореден път. Но в действителност работникът е свободен човек само по потенция, по отношение на бъдещето; но не итеративното бъдеще, което той си представя и което се реализира емпирично, защото то е по-скоро гарант за непреодолимостта на повтарящия се цикъл на обреченост на отчужден труд и осъществена несвобода. Бъдещето, в което работникът преодолява отчуждението от труда, е това, в което престава да продава своята работна сила като стока и осъществява труд не за да получи средства за съществуване и възстановяване на работната сила, а заради самия труд; следователно работникът преодолява отчуждението, снемайки себе си като работник. Затова и Лукач казва, че пролетариатът е единствената класа, която се стреми не към революция, която ще ѝ донесе господство над останалите обществени класи, а която ще трябва да престане да съществува като класа, за да измени радикално обществените отношения. Но това, че според Зупанчич пролетариатът и при капитализма е само име на „конкретната конститутивна негативност“ на обществените не-отношения, обозначава отсъствието на настояще в труда. Предвидимата итеративна постижимост на бъдеще на свободния човек като работник е превърнатата форма именно на отчужденото настояще, в което съществуването като извършване на наемен експлоатиран труд трябва да се мистифицира за работника като битие на не-работник, в което той перманентно сменя заплахата да бъде овеществен в и посредством свободната си дейност като личност, продаваща своята работна сила. „Работникът не съществува“ всъщност е успокоителната неспособност на „свободния“ човек да забележи отчуждението в настоящето, снемайки го като вечно пребиваване в бъдещето, конститутивно за измамната идентичност на свободно продаващия труда си човек.

Но това, което е от особено значение тук, е историчността в дефиницията на Зупанчич. По времето на Маркс пролетариатът не би могъл да бъде привидян като конститутивна негативност: „свободният“ човек би възприемал себе си като участник в условната реалност на I том на „Капиталът“, в който светът е

разделен на работници и капиталисти и се приема, че отношенията на наеман труд представляват размяна на еквивалент за еквивалент (без обаче да осъзнава, че „свободното продаване“ на работната сила поражда принадена стойност на осъществения от нея труд). Именно лаканианската идея, че капитализмът се нуждае от пролетариата в качеството на симптом; парадоксалността на предпоставката, че работникът не бива да съществува, за да съществува капитализмът, подсказва, че дефиницията на Зупанчич „работникът не съществува“ е резултат от постапокалиптична визия за капиталистическите обществени отношения. Тя отразява схващането за капитализма като „не-отношения“, като система, преживяла собствения си апокалипсис и опитваща се да създаде видимост, че продължава да съществува; че екологичната катастрофа ще бъде неутрализирана посредством целенасочено производство на незнание в качеството на високоплатени от самите капиталисти-разрушители изследвания против науките за климата и теориите за глобалното затопляне; че отчуждението не съществува, че наемният труд вече не е необходим, за да произвежда принадена стойност; че всеки съвременен труд е свободен, а пролетариатът е само призрак, „симптом“, който стимулира всички да бъдат свободни личности и т.н., докато в действителност тенденцията на нормата на печалбата към понижаване достига извънредни стойности и се мистифицира като тенденция капиталът да бъде произвеждан без участие на труд.

Вече има съвременни форми на употреба на фиктивен капитал и механизми, обещаващи в перспектива акционерно участие на всеки, без ограниченията на хедж-фондовете (Žižek 2022a: 13-23). „Както Аленка Зупанчич проникателно отбелязва, окончателното доказателство, че екологичната катастрофа вече се е случила, е, че тя вече е нормализирана. Все по-често ние „рационално“ разсъждаваме как да се приспособим към нея и дори да спечелим от нея (четем, че големи части от Сибир ще бъдат отворени за земеделие; че могат вече да се отглеждат зеленчуци в Гренландия; че топенето на лед върху Северният полюс ще направи транспортирането на стоки от Китай до САЩ много по-кратко...“ (Žižek 2022b: 219). И осъществяването на апокалипсиса във всички сфери се мистифицира именно като отсъствие на отчуждение от труда и от природата по отношение на човека, привидно като безкрайно удачно приспособяване на капитализма към всички възможни катаклизми посредством „не-отношения“.

Отчуждението: Месарош и Зупанчич

Трудовете на Ищван Месарош¹ [1] са в много голяма степен фокусирани върху историчността на понятието „отчуждение“ в марксизма и в книгите на

¹ Унгарски философ, марксист, роден през 1930 г., асистент на Д. Лукач в Института по естетика към Будапещенския университет. След съветската инвазия в Будапеща през 1956 г. е принуден да емигрира, докато Лукач остава в Унгария, но Месарош през целия си живот развива неговите идеи. Преподава в Италия, Великобритания и Канада. Свързан с т.нар. западен марксизъм. Най-крупният му труд – *Beyond Capital: Toward a Theory of Transition* (1995), с обем над хиляда страници и писан над тридесет години, представя системата на капитала като социален метаболизъм, чиито вътрешни антагонизми го обричат на крах, който ще се изрази в антикапиталистическа революция, постепенно трансформираща се в световна социалистическа революция. Месарош умира през 2017 г. До момента единственият

самия Маркс; и са ръководени от идеята, че „класикът“ никога не се отказвал от теорията на отчуждението, което Месарош се стреми да докаже по различни начини, сред които подробно проследяване на употребите на понятието при Маркс в *Marx's Theory of Alienation* (Mészáros 1970: 221-226). Като най-тежък удар по автентичната теория на Маркс Месарош посочва тълкуванията на екзистенциалистите, мистифициращи историчността на антикапиталистическата концепция за отчуждението. Хайдегер пише в „За хуманизма“: „Тъй като Маркс, като постига отчуждението, прониква в едно същностно измерение на историята, марксисткият възглед превъзхожда всяка история“ (Хайдегер 1993: 152). В книгата си за „Феноменология на духа“ Ж. Иполит формулира друг тип антиисторична (според концепцията на Месарош) дефиниция за отчуждението: „Това, че човек, обективирайки се в културата, в държавата, в човешко произведение (oeuvre) като цяло, в същото време се отчуждава, прави себе си друг и открива в тази обективация непреодолима другост, както и че въпреки това е необходимо да се опита да я преодолее, е напрежение, неотделимо от съществуването и заслугата на Хегел е, че е настоявал за това напрежение, за съхраняването му в самия център на човешкото самосъзнание“ (Huyppolite 1955: 101).

Месарош изповядва антителиологично отношение към отчуждението като исторически феномен и не смята, че преодоляването на отчуждението от труда при капитализма може да бъде гарантирано посредством предпоставена логика в историческото развитие. Той атакува „мистификаторите, които първо правят така, че историята да спре случайно на своята капиталистическа фаза, характеризирани от една действителна липса на контрол, и оттук да заключат, че човешките „обективации“ са неконтролируеми по принцип. Тези хора погрешно представят заплахите и отчуждаващите потенциали като метафизични необходимости (наричайки отчуждението „напрежение, неотделимо от съществуването“, „фундаментално измерение на историята“ и др.) с цел да оправдаят съществуващата, социално-историческа и непреодолима актуалност на капиталистическото отчуждение като неизбежна, абсолютна необходимост. Оттук в опозиция на динамичната, социално-исторически конкретна, диалектическа онтология на Маркс те предлагат замразена, метафизична, антиисторична, „феноменологична“ псевдо-онтология. Да кажеш, че „отчуждението е фундаментална характеристика на историята“, означава да отречеш историята изобщо. Една „онтология“, базирана на основите на такова отрицание, е нищо друго освен мистифицираща проекция на капиталистическото отчуждение и реификация върху „извънвремеви“ мащаб“ (Mészáros 1970: 247-248).

„Това не е онтологически фундаменталното посредничество от първи ред (*first order mediation*) между човек и природа..., а капиталистическата форма на посредничество от втори ред (*second order mediation*). Човешките инструменти са неконтролируеми при капитализма не защото са инструменти (явна мистификация е да кажем, че те представят една „непреодолима другост“,

публикуван на български език текст на И. Месарош е фрагмент от том II на *Social Structure and Forms of Consciousness* (2011), осъществен от д-р Николай Велев и включен в сборника „Маркс: хетерогенни прочити от XX век“ (вж. Месарош 2013).

защото те са различни от „човешкото самосъзнание“, „съзнанието на човешкото Аз“), а защото са инструменти – специфични, реифицирани посреднически звена от втори ред – на капитализма“ (ibid.: 248). *Second order mediations* е израз, с който Месарош обозначава “activity”, “division of labour”, “exchange” и “private property” – „ключовите понятия от този подход към проблематиката на отчуждението“ (ibid.: 79), който Маркс използва в „Икономическо-философски ръкописи“ от 1844 г.: дейност, разделение на труда, размяна, частна собственост. Според Месарош между дейността и човека се вклиняват останалите три *mediations* и не му позволяват да изпита удовлетворение от своя труд – нито в упражняването на креативните способности, нито в човешкото присвояване на продуктите на дейността (ibidem). Но трудът не е труд изобщо, а дадена негова форма – наеман труд, и „се отнася към човешката дейност изобщо като частно към универсално“ (ibidem). Посреднически звена от втори ред могат да възникнат единствено на базата на „онтологически необходимите“ посредничества от първи ред в качеството им на „специфична, отчуждена форма“ на първите. Които са абсолютен онтологически фактор на човешката категория (ibidem) и следователно са изцяло в човешката власт. Държавният социализъм според Месарош не успява на практика да премахне посредническите звена от втори ред и експлоатацията на труда, а именно спецификите на капитала, и отклонява вниманието си от капитала към „капитализма“.

Месарош е интересен за тезата на Зупанчич не просто с това, че в продължение на десетилетия посвещава много теоретични усилия да предупрежда за опасността от хуманитарен апокалипсис, до която води системата на капитала, неспособна вече в своето ирационално развитие да отделя „напредъка“ от разрушението, „прогреса“ от отпадъците, въпреки катастрофалните последици. Колкото повече капиталът „засилва производителните сили, толкова повече трябва да отприщи силите на унищожението“ (Mészáros 2015: 226). Историческата гледна точка на Месарош спрямо системата на капитала обозначавам като „негативна есхатология“ (или „катехтична“, ако използваме терминологията на Д. Агамбен) – борба против настъпващия апокалипсис, който тепърва предстои, докато Зупанчич е постапокалиптист. „Посредническите звена от втори ред“ (дейност, разделение на труда, размяна, частна собственост) в книгите на Месарош все още функционират на конвенционално понятийно равнище, дори след като през последните десетилетия последният медиатор се превърна в до голяма степен доста трудно уловим и изчислим в своите реални измерения. Вследствие на това, ако Месарош каже, че „работникът не съществува“, това би било признание, че посредническите звена от втори ред не позволяват на работника да се разпознае като отчужден от своята работна сила представител на наемния труд, който се стреми да съхрани условията за този труд, а именно своята работна сила, и поради това – да съхранява четирите медиатора от втори ред като конститутивни за системата на наемния труд. За работника на Месарош това би била гледната точка на експлоатирания извършител на труд, който се стреми да запази експлоататорската система, без да го осъзнава, и в този смисъл не-работникът е ситуиран изцяло в настоящето на производствените отношения,

обусловени от доминацията на капитала. Неговата гледна точка е обърната към такъв тип итеративно бъдеще, което да възпроизвежда настоящето. Постапокалиптичната визия на Зупанчич се стреми да деконструира опитите на капитализма да надживее собствената си смърт, докато Месарош, ако би казал „работникът не съществува“, обърнат към „конкретната конститутивна негативност“, не би забелязал мобилизационния за бъдещето на капитала симптом. Неговата позиция би била, че системата вече прикрива продължаващото съществуване на четирите посреднически звена от втори ред в качеството им на такива, т.е. тя обявява, че капитализмът е умрял и отчуждението от труда е изчезнало. Но всъщност „конститутивната негативност“ се състои в непрекъснатия стремеж на работника към преодоляване на отчуждението, защото само то го превръща в пролетарий. Отношението към себе си като към отсъствие на частна собственост в този случай е единствената достоверна форма да бъде потвърдена конститутивната за системата функция на частната собственост. Докато „не съществува работникът, съществува свободният“ би означавало признаване на частната собственост като не-медиатор, на не-отношенията (отношения между стоки) като отношения между хора, на частната собственост без наеман труд. Ищван Месарош не би могъл да каже „работникът не съществува“ от името на постапокалиптичната позиция на капитала.

Зупанчич, Хегел и Месарош

В главата за господаря и роба от „Феноменология на духа“ се казва, че „робът като самосъзнание изобщо също така се отнася отрицателно към вещта и я сменя; но същевременно тя е самостоятелна за него и затова чрез нейното отричане той не може да я унищожи напълно или само я обработва“ (Хегел 2010: 211). Ако приемем, че „вещ“ = „стока“ и че робът е наемният работник, който се е стремил да удържи заробването чрез съхраняването на своята перманентно освобождаваща го работна сила, то робът на Хегел вече я е отчуждил и я схваща като не-себе си, а отношението между тях е именно това не-отношение, за което говори Зупанчич и в което робът сменя своята потенциална свобода, разпознавайки я подобно всички други стоки, като свой мъчител, с което избира собственото си робско бъдеще. Тъй като работната сила/способност е снета от роба не като негова, т.е. не като способност за свободен труд, а като предметен наеман труд, в този смисъл той не я е продал, а я е отчуждил в полза на господаря, но не може да я унищожи, защото тя не му принадлежи, доколкото робският статус е присвоен посредством свободен избор: във всички други случаи продуктът на неговия труд е отчужден поради обективацията на отчуждението в процеса на труда, а отчуждаването на работната му сила е следствие на саморазпознаването му като персонаж от III том на „Капиталът“. На какво се дължат тези на пръв поглед произволни аналогии?

На това, че именно Ищван Месарош обръща особено внимание върху този фрагмент от „Феноменология на духа“. При което твърди, че Хегел сам се е изплашил от изводите си за историческата обреченост на „господството“: той

сам казва, че господарят е открил своята истина като „несъщностно съзнание“ и „случайно несъщностно действие на това съзнание“, а истината на независимото съзнание е съзнанието на роба“ (Mészáros 2011: 261). Тук можем да добавим, че „господарят, който е вмъкнал роба между вещта и себе си, чрез това се слива само с несамостоятелността на вещта и оползотворява само нея; а страната на самостоятелността той предоставя на роба, който обработва вещта“ (Хегел 2010: 212), при което реификацията сполетява този, чието самосъзнание се отказва от труда. Месарош нарича „проблема на Хегел“ (Mészáros 2011: 261) следния абзац във „Феноменология на духа“: „С това, че формата *се обективира* ..., тя не става нещо ... по-различно от самосъзнание, формиращо вещта посредством труд; защото именно тази форма е неговото чисто самосъществуване, което по този начин се осъществява истинно. По този начин именно в *труда*, където изглежда, че участват само *духът* и идеите *на страничен човек*, робът осъзнава посредством преоткриването на себе си посредством себе си, че има и е „дух на самия себе си“ ... “ Оттук според Месарош Хегел се доближава опасно близо до разграничаването на „обективация“ и „отчуждение“, с което „се подкопава концептуалната неспособност на труда за самоосвобождение посредством преодоляване на отчуждението“. Изплашен от неочаквано революционния потенциал на собствените си идеи, Хегел се опитва в края на параграфа да наблегне върху необходимостта от страх, служене и подчинение (ibidem).

Т.е. според Месарош робът на Хегел се оказва пред възможността да разпознае своя труд не като принадлежност на някой друг, а като предметено за-себе си и, казано на езика на Зупанчич, да престане да бъде роб. Но за разлика от възможната трактовка в границите на „диалектиката на Просвещението“ и по-точно от телеологична гледна точка, съгласно която това би било прогресивен акт на освобождение, в интерпретативната схема на Зупанчич именно сбъдването на робския статус би означавало „капитализмът да спре да работи“ – което е не перспектива, а конкретният път, по който конкретното отношение на робството „постулира собствената си невъзможност“, ако свободно интерпретираме интерпретацията на „работникът не съществува“, предложена от Н. Роме (Romé 2022: 310). Както отново С. Жижек би казал: работникът знае, че не е свободен, но участва в производствените отношения, сякаш не знае, и това е единственият начин да съществуват тези отношения при капитализма.

Литература/References

- Hegel, G.W.F. 2010. *Fenomenologia na dukha*. Sofia: Iztok-Zapad. [Хегел, Г.В.Фр. 2010. *Феноменология на духа*. София: Изток-Запад.]
- Heidegger, M. 1993. Za „humanizma“. In: Heidegger, M. *Sashtnosti*. Sofia: GAL-ИКО, pp. 129-178. [Хайдегер, М. 1993. За „хуманизма“. Прев. Х. Тодоров. В: Хайдегер, М. *Същности*. София: ГАЛ-ИКО, 129-178.]
- Hyppolite, J. 1955. *Études sur Marx et Hegel*. Paris: Librairie Marcel Riviere & Cie.
- Mészáros, I. 1970. *Marx's Theory of Alienation*. London: The Merlinm Press Ltd.
- Mészáros, I. 1995. *Beyond Capital: Toward a Theory of Transition*. London: The Merlin Press.

Mészáros, I. 2011. *Social Structure and Forms of Consciousness*. Vol. 2. New York: Monthly Review Press.

Mészáros, I. 2013. Filozofski osnovania na istoricheska materializam. In: Panitsidis, H., Mineva, E., Panayotov, S. (eds) *Marx: heterogeni prociti ot XX vek*. Sofia: Anares, pp. 714-727. [Месарош, И. 2013. Философски основания на историческия материализъм (из „Социална структура и форми на съзнанието“), прев. Н. Велев. В: Паницидис, Х., Минева, Е., Панайотов, С. (съст.) *Маркс: хетерогенни прочити от XX век*. София: Анарес, 714-727.]

Mészáros, I. 2015. *The Necessity of Social Control*. New York: Monthly Review Press.

Romé, N. 2022. In the Silences of the Catastrophe: From the Standpoint of Reproduction. *Crisis & Critique*, 9(2), pp. 305-316.

Žižek, S. 2022a. Marx's Theory of Fictions. In: Jonston, A., Nedon., B., Zupančič, A. (eds) *Objective Fictions. Philosophy, Psychoanalysis, Marxism*. Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 13-24.

Žižek, S. 2022b. *Heaven in Disorder*. New York & London: OR Books.

Zupančič, A. 2017. *What is the Sex?* Cambridge, MA & London: MIT Press.